

ישראל — מכך שהתירה תורה יפת תואר במלחמה אפילו היתה אשת איש (עפ"י שער המלך — איסורי ביאה יב,ב, ע"ש).

פרפראות

'דכתיב ועבדו — ולא את הבן...'

ועבדו בגימטריא: לא הבן. (בעל הטורים — משפטים)

כתבו התוס' (להלן כב:) בשם מדרש: מרצע בגימטריא 400, ולפי שהיו ישראל עבדים ארבע מאות שנה וגאלם הקב"ה והלך זה וקנה אדון לעצמו, לפיכך ירצע במרצע העולה כך. 'ואני קבלתי: בעבור שהקב"ה גזר עליהם ארבע מאות, ומחיבתם דילג על הקץ כדי למחרם לעבודתו והתחיל למנות הארבע-מאות משגולד יצחק' (חכמת שלמה למהרש"ל, שם).

דף כב

הערות ובאורים בפשט, עיונים וציונים

'שלא ילחצנה במלחמה' — ממשמעות דברי רש"י נראה שאף ביאה ראשונה אסורה לו עד לאחר סדר המעשים המפורטים בפרשה. כן הבינו בתוספות, והקשו על כך מכמה מקומות. ויש שפרשו דברי רש"י (וכן פרש הרמב"ם) שהאיסור הוא רק במקום גלוי, שחייב להביאה לבית ולמקום סתר (ע' פנ"י; חשק שלמה ועוד).

ובספר יראים פרש, 'לא ילחצנה במלחמה' — שלא יבא עליה ללא רצונה, אבל מדעתה מותר. (מובא בחשק שלמה).

ולא דברי הראשונים ז"ל היה נראה לפרש כן את כוונת רש"י, ומדויק כן בלשוננו: 'לא ילחצנה' — 'לבא עליה'. ולא כתב 'כלומר, שבא עליה'. ונראה שהתוס' מאנו לפרש כן מצד הסברא, כי הרי התירה לו תורה לקחתה על כרחא. אולם כיון שמצאנו שר"א ממיץ בעל היראים סובר כן בפירוש, אינו מן הנמנע שזוהי גם דעתו של רש"י ז"ל, ובוה מיושבות קושיות התוס' עליו. וע"ע בשיטת רש"י בשו"ת אגרות משה חו"מ ח"ב מא,ג.

לו אשה ובנים ולרבו אין אשה ובנים... כי אהבך ואת ביתך. לרבו אשה ובנים ולו אין אשה ובנים... את אשתי ואת בני' — לכאורה הכוונה אשה או בנים. [ואפילו לדעת רבי יאשיה הסובר ש'ז' באה לחבר ולא לחלק, כאן הפסיק הכתוב ב'את' ביניהם] (רש"ש).

יש להסתפק כשאין לרבו אשה אלא בנים בלבד, אם בכלל 'ביתך' הוא, כי בעלמא דרשו 'ביתו' זו אשתו. אך יש לומר שעל פי פשט 'בית' — משפחה וצאצאים, כמו שכתב ראב"ע (ריש שמות). ושם כתב שאין הכוונה לאשה אלא ליוצאי חלציו בלבד. אולם אין נראה כן דעת רז"ל בכ"מ.

ובמשך חכמה (אחרי טז,ו) נראה שתפס שצריך שיהא לאדון אשה ובנים דוקא, הן לעבד הן לרב.

'הוא אוהב את רבו ורבו אינו אוהבו — אינו נרצע' — כתב החזון-איש (קמח, לדף יד): ורצע אדניו את אזנו — רשות, שאם לא רצה רבו לרצעו אין כופין אותו. לפי זה נראה לכאורה שכאן מיעטו אפילו כשרבו רוצה בו, כל שאינו אוהבו ואינו חפץ בעבודתו אלא מפני סיבות חיצוניות — אל ירצע. [דומיא דחולה, שעל אף ששניהם רוצים — אינו נרצע].

(ע"ב) 'תלמוד לומר מזוזה — מה מזוזה מעומד אף דלת מעומד' — כתב רש"י: 'מה מזוזה מעומד' — דבלאו הכי לא מקרי מזוזה. מכאן [וממקום נוסף] הוכיח הגודע-ביהודה (יו"ד תנינא קפד) — וכך הורה למעשה — שפתח שצורתו אפקית, כגון של מרתף וכדומה — פטור ממזוזה, שהרי צדדיו אינם קרויים 'מזוזות', ואינם בכלל על מזוזות ביתך. (וע' בליקוטי הר צבי שהעיר על כוונת רש"י. ולהנב"י ניחא).

'כמין חומר' — נתבאר בסוטה טו.

'וקונה את עצמו בכסף...' — מה שלא אמרו גם 'בשן ועין' — לפי שיש דעה הסוברת שהיוצא בשן ועין צריך גט שחרור, ואפשר שכן סובר תנא דמתניתין, ונמצא שאינו קונה את עצמו אלא בכסף או בשטר. (ירושלמי כאן ה"ג. וכ"כ התוס' כד. ד"ה תנא). ומה שלא מנו 'הפקר' — כתבו התוס' (ביבמות מח. ד"ה המפקיר), שלא מנה אלא הקנאה שמקנה הרב את העבד לעצמו, והפקר אינו אלא סילוק. ועוד, לא מנו אלא דברים שבקרקע ולא במטלטלין, כדאיתא בגמרא להלן. התוס' לא תרצו שכשם שתנא דמתני' סובר שהיוצא בשן ועין צריך גט, והטעם לכך משום דילפינן (להלן כד): מאשה שאינה יוצאה אלא בגט, ואם כן הוא הדין והוא הטעם בהפקר להצריך שטר — מכך שלא תרצו כן יש להוכיח שאין הדברים תלויים זב"ו, ואף לתנא הסובר שבשן-ועין צריך גט, בהפקר סובר שמואל שאין צריך, שכבר אין עליו בעלים, וממילא פקע איסורו.

'עבד כנעני נקנה במשיכה...' — שאלו האחרונים: הלא אמרו שעבד הוקש לקרקע, ודרכי קנייתו זהים לקנין קרקע, ולמה תועיל בו משיכה? יש שפרשו שגם קרקע, אילו ניתן היה למשכה — נקנית במשיכה, כי מקור קנין משיכה, לדעת הסובר שהוא מן התורה, הוא ממיד עמיתך — דבר הניתן מיד ליד, ולכן כל דבר שאפשר למסרו ולטלטלו נקנה במשיכה. (פני יהושע; חזו"א). ויש מקשים על כך מדברי הגמרא בגיטין (כב) שעצמך נקוב אינו נקנה במשיכה, כיון שדינו כקרקע (נתיבות המשפט קצו; קובץ שיעורים ועוד)? ותיריך החזו"א, כיון שהוא יונק ממנה ונידון כמחובר, הרי זה כמי שמשך מקצת מן הדבר ולא כולו, שאינו קונה. ולדעת הסובר שקנין משיכה אינו אלא מדרבנן, יש מתרצים, שלענין דינים שמדרבנן, דין עבד כמטלטלין (ע' בבא קמא יב. ע' קהלת יעקב למהרי"ט אלגאזי, 'משיכה'. ובחשק שלמה דחה תירוץ זה. וע"ע פרי יצחק ח"א מז ד"ה אולם).

וב'חשק שלמה' הסביר שהמשיכה קונה בעבד משום קנין חזקה, שבכך שתוקפו והוא בא, אין לך שירות גדול מזה. וזה גם הטעם שבקראו ובא אצלו אינו מועיל. אך לפי זה — כתב — יתחדש שמשיכה בעבד תועיל גם ברשות הרבים, שלא כבשאר משיכות. (וע' גם בספר אמת ליעקב שדקדק מלשון הרמב"ם (מכירה ב, ב) ועוד, שהגבהה ומשיכה בתקיפה מועילים מדין 'חזקה'. ואולם בעבד קטן, כשקורא לו ובא — מדין משיכה הוא).

'כיצד במסירה? אחזה בטלפה, בשערה...' — מלשון זו דייקו בעלי התוספות (להלן כה: ד"ה בהמה) שלקנין מסירה אין צורך במסירה ממש מיד המוכר ליד הקונה, אלא די בכך שהקונה אחז בה במצות המוכר. (ודלא כשיטת רש"י וריב"ם — שם ובעוד מקומות).

'כיצד בחזקה? התיר לו מנעלו או הוליך כליו אחריו לבית המרחץ...' — דוקא בכגון אלו, שהם שימוש לגופו, אבל עשה לו שאר מלאכות, כגון שתפר לו בגדיו — לא (רמב"ן ועוד; טור ורמ"א יו"ד רסז, כג).

'אלא מעתה שפחה כנענית תקנה בביאה' — ואף על פי שאסור הדבר, אם עשה — קנה. (ע' שער המלך קונטרס חופת חתנים ט שהאריך בדין זה).

'... מאן לימא לן דלאו הנאה אית להו לתרוייהו. ועוד, משכבי אשה כתיב, הקישה הכתוב כדרכה לשלא כדרכה (יש גורסים: 'שלא כדרכה לכדרכה'. כ"ה בר"ן, וכן תיקן הרש"ש) — יש לשאול, מה ענין הקש זה לדיני קנין. מה גם שהנידון כאן הוא קנין על ידי הגבהה, ואם כן, לכאורה אין כל שייכות בין הקש כדרכה ושלא-כדרכה ובין נידון זה? (ע' בקובץ שיעורים שנשאר ב'צריך עיון גדול'). ויש לפרש שה'ועוד' בא לחיזוק הטיעון הראשון 'מאן לימא לן...' — שההקש מלמדנו להחשיב גם אותה הנאה-פורתא בביאה שלא כדרכה כדין ביאה רגילה. (עפ"י בית הלוי ח"ג ז, ב; אמת ליעקב. וכן רצה לפרש בתחילה בספר דבר אברהם ח"ג ט.

וזה תואם עם דברי התוס' ביומא (שצ"ן רע"א), שיש לה הנאה פורתא, ואף שיש לה גם עיני המרובה על אותה הנאה. ובביה"ל שם דחק לפרש כן גם לפי מה שכתבו רש"י ותוס' ביבמות (נו) ובסנהדרין (סו) — שהם דברו לפי הצד שבתירוץ הראשון שלא חשיבא הנאה. וצ"ע ק. וע' באגרות משה (אה"ע ח"א סג, ג וח"ג כח) שמתבאר מדבריו שאין מחלוקת בין הראשונים בזה.

ולכאורה יש נפקותא בדבר, כלפי מה שאמרו 'המתעסק בחלבים ועריות — חייב, שכן נהנה' — האם גם בביאה של"כ תתחייב באופן של 'מתעסק'.

ואולם פשטות הלשון מורה שהוא תירוץ נוסף ולא חיזוק לתירוץ הראשון. ונראה לפרש שהכוונה בתירוץ זה לומר, אפילו תאמר שאינה נהנית, הלא הקישה הכתוב לכדרכה, וכיון שלעניני ביאה ואישות הוקשה ביאה שלא כדרכה לכדרכה, אם כן דרך אישות היא ולא דרך עבדות, הלכך אין שפחה נקנית בה, שאין קנין חזקה בעבדים אלא דרך עבדות, כגון הנעילו והוליך כליו אחריו לבית המרחץ, אבל לא כשעושה לו מלאכה כגון תפירה וכד' (כמו שכתבו הראשונים). והכא נמי לענין ביאה שהיא דרך אישות, אין בה הוראת בעלות לעבדות. (עפ"י דבר אברהם שם).

[בהגהות ריעב"ץ דן מכאן על פרטי דינים שבקנין הגבהה, הגבהת טפח או שלש טפחים, וכן לענין פעולת ההגבהה. ותמהני למה כוונתו, הלא אין מדובר כאן על קנין הגבהה, כי הרי כאן אין הקונה מגביה את הנקנה, אלא מדין 'חזקה' נגעו בה, ומה מקום יש להשוות דיני הגבהה לכאן. וע' בבבא מציעא (ט, א) שטלית שהגביה חציה מעל הקרקע וחציה נשארה מונחת — לא קנה].

עניני אגדה, מוסר ומידות

(ע"ב) 'אזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרת כי לי בני ישראל עבדים — ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו — ירצע' —

שמא תאמר, הלא שמיעתו טובה היתה, ולא חטא אלא במעשה, למה נלקה באזנו? — אלא מי ששומע ואינו מקיים, מוטב לו שלא היה שומע. (בשם הרי"ם מגור). ועוד, אילו היה שומע כהוגן, לא היה מגיע לידי כך, נמצא ששמיעתו היתה פגומה מעיקרה. (ספרים. וע' שם משמואל — שבעות).

'... וכאשר נתנקה מגיאות, אז יצא לחפשי. וצריך שיהיה בו קצת גיאות מכל מקום, שלא להיות עבד, אבל אם אמר אהבתי את אדני וגו' לא אצא חפשי — שרוצה להיות עבד, והוא שפלות רעה, ואין לו אפילו הטוב שבגיאות, שלא להיות עבד, והיינו, כי גיאות שלו הוא רק צביעות ושקר גמור ובמקום שאין צריך, ואינו רצון הש"י, הוא בשפלות והוא ממש בהיפך — ירצע...

ועל דרך הפשט, הרציעה ונקב באזן היה סימן העבדים. והוא כאילו חס ושלום חוץ למחנה ישראל, כי בישראל יש שרש טוב, וגם מי ששקוע ברע, הוא מצד היצר, ומשתמש גם כן בטוב שבו, רק שהצדיק-גמור הוא משתמש בכל דבר רק לצד הטוב, ופושעי ישראל הוא הנמשך אחר יצרו, אבל מכל מקום לאחוז בשני הפכים רק לצד הרע — זהו חוץ למחנה ישראל.

וזהו שאמרו ז"ל אזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרת כי לי בני ישראל עבדים — ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו — ירצע. דקשה, אם כן בכל עבירה שעובר ירצע? וגם זה העבד ירצע מיד בגניבתו או בתחילת המכרו? גם שמעתי מקשים און מה חטאה ששמעה, הרי בשמיעה אין החטא?

רק הכוונה דהרי גם עבדים וגרים היו על הר סיני מזלייהו, כמו שאמרו ז"ל (שבת קמו.), שהרי מחוייבים במצוות, רק היה הבדל בשמיעה, כמו שהיו אז באותו דור הערב-רב היו חוץ לעמוד הענן. ולכך אלו סורן רע (כמו שאמרו בבבא מציעא נט:) ופרוצים (ברכות מה: ושאר דוכתי). כי השמיעה היתה דרך מסך. ולכן הרציעה שהיא סימן העבדות, יהיה באזן, לומר, שמיעתו בהר סיני היתה כעבדים ולא כבני ישראל. ולכך נקלטה אצלו כאצל עבדים.

ומכל מקום ביובל יוצא לחרות, כי היובל הוא סוד עולם-הבא כנודע, פירוש, שרש הנעלם דנפשו שאינו נגלה בזה העולם [שאחד מששים מזה היא הנשמה היתרה, שהיא אחד מששים מעולם הבא] מנפשו, זה אי אפשר כלל להיות נפסק מאמיתות הש"י, ואפילו נפל למקום שנפל לא ניתק דיבוקו משם, שאז חוזר לשם ישראל גמור' (צדקת הצדיק רמו).

ע"ע באריכות בענין זה, בספר 'דרש משה' בדרשות שבסוף הספר.

'... ומה נעמו עתה מדרשם ז"ל על רציעת און העבד. בימי ילדותי לא ידעתי כלל מה זאת. אמנם הענין הוא, כי מדרך השכיר אצל בעל-הבית להיות תמיד בבית אדוניו, ואם יצטרך לו ילך בשליחותו, משא"כ אם יש לו אדון אחר גם-כן, שוב אין זה עבד גמור לאדון הראשון. והנה ידוע, כי קניית הצורה, צריך להיות על ידי מעשה החומרי, כמו תיבות התפילה לכוונת

הלב. והנה העבד שאמר 'אהבתי' וגו', ה'ליחה' הלזו אטמה אזניו משמוע צורת **כי לי בני ישראל עבדים** וכו', כי המוכר עצמו שוב אינו פנוי לעבודת אדונו, והלך וקנה אדון לעצמו — אמרה תורה לעשות לו מעשה, שיבין הצורה מחומר המעשה — היא הרציעה, ויבין כי 'אזניו אטומות' היו ב'ליחת' אהבת אשתו, ועל כן לא עמד על צורת **כי לי בני עבדים**, על כן תרצע אזנו, ועל ידי צער רציעת האזן תצא ליחת אטימת אזניו. ויהיו אזניו פתוחות לאוצר מלכו של עולם, שאין הצלחה למעלה הימנה'.

'... ולכן על הדלת — כי חסרון השמירה יגרום שהיצר הרע יכנס בבית פנימה כענין לפתח חטאת רבץ — פירוש, מוטל על הפתח אולי יוכל להתגנב פנימה ואז כל ביתו בידו.... ולכן העבד שפרק מעליו עול הסייגים והגדרים כנ"ל, נתן איפוא מקום ליצר ליכנס בפתח חטאת רובץ, ולכן ציוותה התורה לרצוע על הדלת'. (חכמה ומוסר' לרש"ז זיו מקלם — ח"א עב וח"ב רמו, עע"ש).

ע"ע: שר"ת בנין שלמה ח"ב — ענינים שונים, כא.

'כי קאמרינן זה נהנה וזה מצטער, הכא זה נהנה וזה נהנה הוא' —

וכן יש לומר נמי בעבודת השי"ת, ששם 'עבודה' במוחלט איננה נקראת רק כשאינו יודע טעמו של דבר, ובעיניו נראה להיפוך. דאם יודע טעמו של דבר הרי יודע שאי אפשר להיות באופן אחר, וכל שכן כשטועם טעם מתיקות טעמי המצוות הרי זה נהנה וזה נהנה, ושוב אי אפשר שתקרא עבודת עבד, אלא כשגוף הדבר זר בעיניו ומ"מ הוא עושה בהתלהבות יתרה ובאהבה ובחשק נמרץ מחמת שזוהי מצות השי"ת, זה נקרא 'עבודה' בהחלט'... (שם משמאל — בלק תרע"ז).

דף כג

'גר שמת ובזבוזו ישראל נכסיו והיו בהן עבדים, בין גדולים בין קטנים קנו עצמן בני חורין. אבא שאול אומר...' — נראה לכאורה שסברת חכמים היא, שכל אדם שאין רשות אחרים שלטת עליו, הרי הוא בן חורין מאליו, שאין שייך תורת 'עבד' ללא בעלים. [ונראה מקור לדבר מדרשת שמואל (גיטין לח.) שהמפקיר עבדו אין צריך גט שחרור, משום 'עבד איש' — עבד שיש לו רשות לרבו עליו קרוי עבד, שאין רשות לרבו עליו אין קרוי עבד. ואמנם אפילו לרבי יוחנן החולק על שמואל (שם לט) וסובר שצריך גט שחרור, כאן לומד מאשה שמיתת הבעל מפקעת הקנין, אף את הקנין הממוני — ע"ש בעמוד ב].

אלא שאם החזיק בו אחר בעת המיתה, לא יצאה שעה אחת שהיה ברשות עצמו. ולשיטת ר"י בתוספות, לחכמים אין מועילה החזקת אחר בו, ורק אליבא דאבא שאול זכה.

[היה ניתן לפרש שגם חכמים מודים לאבא שאול שיש 'עבד' ללא בעלים, אלא שקדמו העבדים וזכו בעצמם, ואף הקטנים — אך לכאורה נראה שאין סברא לומר שתינוק בן יומו יחשב כעושה מעשה קנין בעצמו, ויותר מסתבר לומר שאין צורך בקנין, כי מאליו הוא בן חורין, כאמור].

ולפי זה נראה שאפילו אם יאמר העבד בפרוש שאינו רוצה לזכות בעצמו — אין בדבריו ממש, והרי הוא בן חורין. וצריך עיון.